

²³ *Torzecki Ryszard. Polacy i Ukraińcy. – S. 184-185.*

²⁴ Архіви УГВР. – Б. 2/2.

²⁵ ІНС. – Sygn. A.11.851 b/29.

*Ігор Ільюшин
(Київ)*

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ЗБРОЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ І АРМІЇ КРАЙОВОЇ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1939-1945 рр.)

Джерельну базу будь-якого дослідження із зазначеної проблематики має складати, в першу чергу, широке коло документальних матеріалів - як з вітчизняних архівів, так і архівів Польської Республіки.

Величезна кількість архівних джерел, що висвітлюють побудову організаційно-територіальної структури й діяльність Армії Крайової на західноукраїнських землях за часів німецької окупації, зберігається в Архіві нових актів у Варшаві¹ та архіві Військового історичного інституту в Рембертові².

Зокрема, звіти волинського та львівського командування АК, рапорти політичних представників (делегатів) польського емігрантського уряду за 1942-1944 рр. знайомлять із завданнями та масштабом дій місцевих "аківських" підпільних структур з підготовки до всезагального антигітлерівського повстання у Польщі, що мало вибухнути наприкінці війни, головним чином, на етнічних польських землях, зіткнення з радянськими військами в разі просування останніх на Захід. Їх зміст переконує в тому, що саме останні завдання були головними в діяльності цих структур, а створення, наприклад, на Волині баз самооборони й "проаківських" партизанських загонів, на відміну від їх появи в Генеральній губернії, стало вимушеним заходом і значною мірою реакцією на дії УПА.

При вивченні вищевказаних документів слід прагнути до критичної їх оцінки та усвідомлення того, коли, за яких обставин і де вони були підготовлені. Враховуючи, наприклад, існування розбіжностей між показниками, що подавалися місцевими керівниками польського підпілля про кількісний склад АК в Західній Україні й наслідки її бойових дій, та інформацією про те саме, котру надсилало до Лондона Головне командування АК, яке знаходилось у Варшаві, можна уточнити статистичні дані про дійсний стан останньої і реальні результати її, передусім, антинімецької боротьби.

Окрім того, на відміну від АК, організаційно-територіальну структуру політичного представництва польського емігрантського уряду на території Західної України в документах відображено набагато гірше. Не випадково, окремого дослідження з цієї проблеми у польській історичній літературі досі немає. Через це стан польського політичного підпілля, зокрема т.зв. Делегатури уряду, реконструювати можливо лише пунктирно, роблячи наголос на аналізі найважливішої ділянки її роботи – зборів інформації про злочини проти польської цивільної людності гітлерівців, радянських органів влади, бойовиків ОУН і воїнів УПА, представників інших українських збройних угруповань, а також української допоміжної поліції.

Ті самі звіти, а також величезна колекція матеріалів та спогадів безпосередніх учасників подій, переважно, з архіву Військового історичного інституту й Архіву історії селянського руху³ дають певне уявлення про характер українсько-польського протистояння в ці роки, зокрема про кількісне співвідношення антиукраїнських акцій польських партизанських загонів на Холмщині й антипольських виступів УПА на Волині та у Східній Галичині, кількість жертв серед цивільного населення, основні форми його самооборони.

В документації Політичного представництва польського емігрантського уряду (Делегатура) на окупованих землях і в особистому архіві польського міністра та першого польського посла в СРСР воєнної доби Станіслава Кота можна віднайти численні огляди подій українського життя, аналітичні довідки з характеристиками національно-визвольних програм і планів ОУН, проекти розв'язання українського питання, складені різними польськими діячами і т.ін. Вивчення останніх переконує в тому, що польський військово-політичний провід за жодну ціну не збирався відмовлятися від "східних кресів" II Речіпосполитої, а створення повоєнної української суверенної держави вважав можливим лише на Наддніпрянщині.

Зібрання документів ОУН та інших українських політичних партій і організацій (відозв до української і польської людності, газетних видань, матеріалів про українсько-польські переговори), частина з яких у вітчизняних архівах не збереглася, також певною мірою характеризує наміри командування УПА щодо польського населення західноукраїнських земель, причини антипольських виступів, реакцію на них різних українських політичних сил.

Зауважимо, що в деяких випадках польські матеріали суперечать інформації, вміщеній у документах вітчизняних архівів та українській науковій літературі (скажімо, про те, хто виступав ініціатором і учасником виконання тої чи іншої збройної акції, спрямованої проти цивільної людності, або якою була кількість жертв).

Як приклад, подамо такий факт. Між українськими й польськими істориками досі точаться гострі суперечки з приводу того, хто був відповідальним за масовий злочин, скоєний 28 лютого 1944 р. в с. Гута Пеняцька на Бродівщині, коли під час “пацифікації” села загинуло понад 500 його польських мешканців. Якщо в українській історіографії поширений погляд, що відповідальність за ті події лежить на німецькому каральному загоні, то польська історіографія покладає провину за злочин на галицьких добровольців з дивізії СС-“Галичина”. Першу версію подано, зокрема, в останній і добре задокументованій праці з історії дивізії львівського історика А.Боляновського⁴. З дослідження видно, що автор частково ознайомлений з матеріалами польських архівів. Однак, про звіт польського діяча Делегатури польського уряду щодо подій у с. Гута Пеняцька, складеного на підставі свідчень урятованих очевидців, він не згадує. Отже, або цей звіт йому не відомий, або дослідник до нього не звертається з якихось інших міркувань.

Тут укажемо й на те, що зміст звіту⁵ свідчить не на користь галицьких добровольців. І саме під таким кутом зору, тобто в ракурсі відповідальності за злочин “функціонерів СС-“Галичини” й українських націоналістів”, варшавський відділ Комісії з покарання злочинів проти польського народу від червня 2001 р. провадить слідство в цій справі⁶. Судова справа розглядається на підставі польського законодавства, оскільки, як вважають слідчі, злочин скоєно українцями - громадянами Польщі, мешканцями Східної Галичини, що до 1945 р. формально належала II Речіпосполитій.

До речі, одночасно комісією ведеться слідство й у справі масових вбивств загонами Армії Крайової та Батальйонів Хлопських “польських громадян українського походження” під час т.зв. “грубешівської революції” 9-10 березня 1944 р. в Сагриню, Ласкові, Шиховицях та інших українських поселеннях Грубешівського повіту, а також у справі злочинів проти цивільної української людності – мешканців сс. Павлокома й Малковиці Перемишльського повіту, Завадка Мороховська Сянського повіту, Верховини Холмського повіту, скоєних у 1945-1946 рр. як польськими партизанськими угрупованнями, так і підрозділами Війська Польського. Сподіваємося на об’єктивність комісії у вивченні всіх цих справ.

Діяльність польського підпілля в Західній Україні у період 1939-1941 і 1944-1945 рр. почасти відбито у матеріалах, що зберігаються в Східному архіві наукового осередку “Карта”⁷, Центральному військовому архіві⁸ та відділі рукописів бібліотеки Варшавського університету⁹.

В архіві осередку “Карта” міститься частина паперів з колекції генерала В.Андерса, що її було передано до Варшави з Гуверівського

інституту (Стенфорд, США). Вона складається з повідомлень польських громадян, яких було в 1939-1941 рр. заарештовано й депортовано радянською владою із західних областей України на північ і захід Радянського Союзу, а пізніше, після амністії 1941 р., вони опинилися у Польській Армії в СРСР. Як відомо, в 1942 р. остання евакуювалася до Ірану. Завдяки цьому інформацію колишніх польських мешканців Волині та Східної Галичини було ретельно записано, збережено, і сьогодні вона дає яскраве уявлення про характер панівного на названих землях у той період політичного устрою.

Документи 2-х інших інституцій характеризують взаємовідносини формувань АК і командування Червоної армії на заключному етапі війни.

Загалом варто відзначити, що діяльність польських військово-політичних структур на Західній Україні за радянських часів представлена у польських документах значно гірше, ніж ту саму діяльність за часів німецької окупації. Причина полягає в тому, що через оперативність заходів і вдалу агентурну роботу органів НКВС, через масовий характер арештів, здійснених Москвою і Києвом серед польських підпільників, їхні плани з проведення антирадянської боротьби значною мірою залишилися лише планами. Про останні ми радше дізнаємося, так само як і про характер завдань, поставлених перед підпільниками польським еміграційним урядом та центральним військовим командуванням, не так від них самих чи з їхньої конспіративної документації, як з карно-слідчих справ заарештованих польських діячів, складених працівниками НКВС. Через це, описуючи діяльність польського підпілля в Західній Україні в 1939-1941 рр., легше відобразити не конкретні її форми й напрямки, а основні методи й засоби боротьби з ним радянських спецслужб.

Значний інтерес для вивчення історії антирадянської та антигітлерівської боротьби поляків упродовж усієї війни становлять матеріали, підготовлені Центром дослідження польського підпілля в Лондоні¹⁰. В них, зокрема, простежується, яким чином польський емігрантський уряд підтримував майже постійний зв'язок з підпіллям на окупованих територіях Польщі й Західної України та впливав на його діяльність.

З матеріалів вітчизняних архівів, що можуть допомогти в дослідженні теми, насамперед слід назвати ті, що зберігаються у фондах крайового проводу ОУН на західноукраїнських землях¹¹, з'єднань Української повстанської армії "УПА-Північ"¹², Української добровольчої стрілецької дивізії СС "Галичина"¹³, фонді-колекції трофейних документів про співробітництво українських націоналістів і керівництва УПА з німецько-фашистськими окупантами¹⁴ Центрального державного архіву вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України

в Києві. Вони дозволяють провести порівняльний аналіз інформації, що міститься в джерелах і наукових дослідженнях українського та польського походження.

Так, наприклад, дуже важливими для розуміння причин і характеру українсько-польського протиборства, а також з погляду співставлення з польськими матеріалами є численні керівні й звітні документи ОУН, Головної команди УПА (УПА-Північ) та підлеглих їй груп (військових округ) “Турів”, “Заграва”, “Богун”, що діяли на території Волині.

Вони, зокрема, дають уявлення про характер антиукраїнських акцій польських боївків на Холмщині, а також про те, як їх сприймала українська сторона (матеріали політичної референтури ОУН), про дії польської допоміжної поліції на Волині, спрямовані знову ж таки проти місцевої української цивільної людності (матеріали політичної референтури ОУН), про масштаб і географію антипольських збройних акцій окремих підрозділів УПА [накази та звіти 1-ї групи УПА, підписані І.Литвинчуком “Дубовий”, М.Левицьким “Славути”; звіти бойової групи командира “Бористена” за підписом Д.Корінця; звіти відділів групи “Богуна” під командою “Крука” (І.Климишина), “Черника” (Д.Казван) та ін.]; про причини невдачі переговорів між ОУН(б) і АК щодо укладення угоди про порозуміння й припинення непотрібного для обох сторін кровопролиття (матеріали політичної референтури ОУН) тощо.

Не менш цінний матеріал для розуміння того, яку позицію займала ОУН(б) у польському питанні, містять трофейні німецькі документи. Особливу увагу привертає інформація про переговори між співробітниками служби безпеки й поліції в Генеральній губернії та членом ОУН(б) І.Гриньохом (псевдо Герасимівський), котрий, як говориться в документах, був нібито уповноважений для цього Центральним проводом.

Сказане останнім про українсько-польські взаємини одному з німецьких чиновників під час розмови, що проходила 5 березня 1944 р. на конспіративній квартирі в Тернополі, у звіті командувача цих відомств у Генерал-губернаторстві оберфюреру СС і полковникові поліції Біркампу підсумовувалося таким чином. Зі слів І.Гриньоха: „[...] Група ОУН під керівництвом Бандери ніколи не вважала своїми противниками [...] поляків. Нелегальна боротьба з ними проводилася лише тому, що вони тероризували українську меншину. За відсутності цього терору з боку поляків, безперечно, виникла б можливість жити з ними в мирі [...]. Відповідальність за терор, що досі триває між українцями і поляками, група ОУН покладає виключно на польську сторону. Спочатку ОУН намагалася закликати поляків до розважливості різними конструктивними пропозиціями. Але поляки недооцінили

силу українців і, особливо, силу групи Бандери. Посилення терору проти українців змусило бандерівську групу ОУН відповісти на удар і віддати наказ своїм бойовим підрозділам відповісти на польський терор актами помсти, за що організація бере цілковиту відповідальність на себе [...]”¹⁵.

Для порівняльного аналізу важливо використати також матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України в Києві¹⁶ та 3-х обласних архівів – Державного архіву Тернопільської області (ДАТО)¹⁷, Державного архіву Волинської області (ДАВО)¹⁸, Державного архіву Рівненської області (ДАРО)¹⁹.

Важливість цих документів полягає насамперед у тому, що вони є різного походження, а, отже, дозволяють подивитися на ті самі події очима 4-х воюючих сторін. У ЦДАГО і ДАВО міститься документація Українського штабу партизанського руху (УШПР), а також окремих керівників цього руху, що проливає світло на характер доволі непростих взаємовідносин польського населення й аківського підпілля в Західній Україні з радянськими партизанськими загонами, особливо з тими, що створювалися винятково з метою проведення розвідницької та диверсійної діяльності в тилу німецьких окупантів.

У донесеннях до УШПР О.Федорова, В. Бегми, М. Прокоп'юка, а також командирів радянсько-польських загонів Р.Сатановського, Ю. Собесяка, М.Куницького, Ст. Шелеста та ін., у розвідзведеннях УШПР до М.Хрущова й Д.Коротченка міститься також чимало цікавих свідчень щодо перебігу українсько-польської боротьби на територіях Рівненської, Волинської та інших областей Західної України в 1943-1945 рр. У документації фонду ЦК Компартії України містяться ще й інформаційні повідомлення німецьких каральних органів про підпільний і партизанський рух, що дають можливість поглянути на участь у ньому українців та поляків очима фактичних господарів становища на окупованих територіях України.

У ДАРО зберігаються, окрім усього, й численні матеріали 2-х груп (військових округ) УПА “Заграва” і “Богун”, що діяли саме на Рівненщині. Вони доводять, наскільки українські повстанці були сповнені рішучості позбутися поляків на території своїх повстанських дій, а також яку безкомпромісну позицію у питаннях боротьби займала ОУН(б) щодо інших українських самостійницьких рухів, зокрема мельниківців та бульбівців, що діяли на Волині. Чимало тут знаходиться також важливих для розуміння характеру діяльності українських повстанців друкованих видань ОУН (“Ідея і чин”, “Вісті”, “Вільна Україна”) та окремих органів УПА (“Новини з фронту”, “До зброї”, “Наш фронт”).

У ДАТО зберігається документація командування Тернопільського округу Армії Крайової. До речі, на сьогодні цей архів – єдина з архівних установ невідомого підпорядкування в Україні, що містить фонди саме з польськими матеріалами, котрі належали військово-політичному підрозділу АК.

Цінними для дослідження окремих аспектів зазначеної проблематики є досі, на жаль, недоступні для більшості дослідників і широкого загалу матеріали Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБУ)²⁰. Це, головним чином, накази й спецповідомлення наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берії, його заступника В.Меркулова, наркома внутрішніх справ УРСР І.Серова та інших співробітників цього відомства, що регламентують і висвітлюють діяльність оперативно-чекістських груп НКВС у західних областях України в 1939-1940 рр. з ліквідації українського та польського підпілля.

Крім архівних документів, для дослідження збройного протистояння між УПА і АК у Західній Україні в 1939-1945 рр. важливо залучити також документальні збірники, опубліковані передусім польськими та українськими еміграційними центрами. Головне місце тут займають: “Армія Крайова в документах” (“Armia Krajowa w dokumentach”) у 6-ти томах²¹, видана в Лондоні; “Літопис УПА”, публікацію якого було започатковано в Торонто ще 1975 р., а від 1989 р. у ній бере участь і Київ (особливе значення мають томи 1, 2 та 5, присвячені боротьбі ОУН і УПА на Волині й Поліссі²²; тт. 6, 7 та 21 – УПА у світлі німецьких документів²³, т. 24 – органи Проводу ОУН “Ідея і чин”²⁴, тт. 2 і 4 нової серії)²⁵; програмні постанови Організації українських націоналістів²⁶ та інші матеріали ОУН і УПА²⁷.

Можуть прислужитися в розкритті теми й документи з історії радянсько-польських²⁸, радянсько-німецьких²⁹, німецько-польських³⁰ взаємин у переддень і під час Другої світової війни; матеріали, пов’язані з діяльністю Міжнародного Військового Трибуналу в Нюрнберді³¹ та ін.

Утім, історія українського й польського підпілля має досліджуватися передусім, звісно, на підставі власної документації відповідно ОУН-УПА та АК і Делегатури польського емігрантського уряду, що регламентувала всі сфери життя обох незалежницьких рухів в умовах окупації, в т.ч. форми, методи, засоби та кінцеву мету їхньої боротьби.

У цьому плані при визначенні мотивації дій ОУН дуже важливим і показовим є, наприклад, наступне положення з постанови Великого збору цієї організації, що відбувся 28 січня – 2 лютого 1929 р.: “Беручи ідею Української Самостійної Соборної Держави в підставу свого політичного діяння та не признаючи всіх тих міжнародних актів, умов і установ, що стан українського національно-державного розірвання

створили та закріпили, Організація Українських Націоналістів ставить себе в категоричне протиправство до всіх тих сил, своїх і чужих, які цьому становищу українських націоналістів активно чи пасивно протиставляються, та протидіятиме всяким політичним заходам одиниць і колективів, що будуть являтися відхиленням від повищих засад”³².

Погоджуючися з тим, що форми й засоби українсько-польської боротьби значною мірою відповідали умовам війни, й усі сторони, задіяні у військовому конфлікті, порушували існуючі норми міжнародного права, керуючися, насамперед, “правом сильного”; їх слід оцінювати, на наш погляд, все ж таки у світлі положень про злочини проти людяності, що містяться у Статуті Міжнародного Військового Трибуналу від 8 серпня 1945 р., а також у “Конвенції у справі запобігання і покарання злочинів геноциду” Організації Об’єднаних Націй від 9 грудня 1948 р.

Тут відзначимо й той факт, що для виправдання воєнних злочинів нерідко посилаються на протиправну поведінку протипорної сторони як підставу для припустимості цих злочинів. Однак, безвідносно до цього, в Женевських конвенціях від 1949 р., що, своєю чергою, базуються на нормах ст. 22 Гаадського положення 1907 р. про закони та звичаї війни, чітко сформульовано принцип обмеження воюючих у виборі засобів і методів ведення бойових дій та покарання за порушення цих обмежень. У ст. 4 Конвенції у справі запобігання й покарання злочинів геноциду від 1948 р. підтверджено принцип карної відповідальності осіб, які припустилися геноциду, незалежно від того, чи є вони відповідальними за конституцією правителями, посадовими чи приватними особами. Держави повинні карати осіб, які винні в скоєнні актів геноциду, незалежно від того, чи є відповідні держави учасниками даної Конвенції, чи ні.

Значно може допомогти в наближенні до розуміння подій 60-літньої давності польська й українська підпільна та офіційна преса років війни, що зберігається як у вітчизняних архівах і бібліотеках, так і зарубіжних – Архіві нових актів і Національній бібліотеці у Варшаві, Ягеллонській бібліотеці в Кракові, бібліотеці ім. Оссолінських у Вроцлаві³³.

З польських підпільних місячників і тижневиків можна отримати, зокрема, масу найважливіших подробиць із перебігу українсько-польського конфлікту на Волині та у Східній Галичині. В них дуже часто публікувалися розповіді очевидців, яким дивом пощастило уникнути смерті під час численних нападів на польські поселення, вбивств їхніх мешканців українськими збройними угрупованнями різного походження. Іноді тут публікувалися матеріали й про антиукраїнські акції польських боївків.

Чимало звернень до української сторони з вимогою припинити антипольські акції або з погрозами залишити польські території і не чіпати польське майно, як це, скажімо, мало місце на Грубешівщині, містилось у польській конспіративній пресі. Подеколи в ній з'являлися навіть українські матеріали, наприклад, звернення Волинського українського комітету до Волинського делегата уряду із засудженням цих акцій³⁴. У 6-му числі тижневика АК Львівського регіону "Бюлетень Червенської землі" від 13 лютого 1944 р. висловлювався скептицизм, з яким поляки сприйняли жовтневий 1943 р. "комунікат" бандерівської ОУН про її непричетність до вбивства поляків³⁵.

Той самий тижневик у 12-му числі від 26 березня 1944 р. подавав, наприклад, інформацію про те, що під час битви під Підкаменем і Бродами радянським військам удалося взяти у полон декілька сотень українських солдатів з дивізії СС-"Галичина". Всіх їх було одразу розстріляно у Збаразькому замку на тій підставі, що 2-ма тижнями раніше вони нібито брали участь у вбивствах польських мешканців с. Гута Пеняцька, а відтак не могли бути визнані військовополоненими³⁶.

Безперечно, не вся інформація, що подавалась у польській підпільній пресі, була перевіреною і відбивала реальний стан речей. Тому дуже важливо послуговуватися лише тою, що знаходить підтвердження в інших джерелах як польського, так і українського походження.

Завдяки знайомству з українською пресою, що легально виходила під час німецької окупації, і насамперед з українським часописом на Волині "Волинь"; "Українськими щоденними вістями" – органом управи м. Львова; українським часописом в Генеральній губернії – "Краківськими вістями"; щоденником для дистрикту Галичина – "Львівськими вістями", та ін.; можна чимало дізнатися важливого про те, як, наприклад, відреагували на створення "західноукраїнського крайового правління під проводом Я.Стецька" 30 червня 1941 р. різні німецькі чинники³⁷; про випадки вбивств українців у вересні 1939 р. польським військом, що відступало³⁸; про становище українців і поляків упродовж усієї війни на землях їхнього спільного проживання, в т.ч. про суперництво між ними в Генерал-губернаторстві та Рейхскомісаріаті Україна.

З цих матеріалів стає зрозумілою офіційна позиція у справі українсько-польських суперечностей тої частини української громадськості, що об'єднувалася навколо Українського центрального комітету (УЦК) на чолі з В.Кубійовичем. Як відомо, УЦК намагався відігравати роль третьої сили, не беручи участь у партійних чварах, що мали місце передусім у середовищі ОУН. Однак з документів відомо, що голова УЦК, проводячи переговори з польською стороною та офіційно виступаючи із закликами, де засуджувалися антипольські акції, а тим

більше антиукраїнські³⁹, нерідко перед тим консультувався з мельниківцями.

Чимало інформації для роздумів, наприклад, про діяльність української і польської допоміжної поліції в Західній Україні дають матеріали інших газет, зокрема друкованого органу прокомуністичної організації “Гвардія Людова” (“Народна Гвардія”) газети “Боротьба”, рупору православного українського духовенства на Волині часопису незалежної української думки газети “Шлях” тощо.

Варто також звернутися до численних мемуарних видань діячів українського та польського підпілля, що знайомлять з особистими відгукми і враженнями учасників тодішніх подій. Особливо можуть прислужитися ті з українських мемуарів (наприклад, М.Скорупського⁴⁰, Д.Шумука⁴¹, Л.Павлишина⁴², М.Данилюка⁴³, М.Гордієнка⁴⁴ та ін.), автори яких, як нам видається, беручи активну участь у боях УПА, разом з тим відсторонено ставилися до внутрішньополітичної боротьби в ОУН і “з’ясування стосунків” з поляками.

Так, зокрема, спогади курінного УПА Максима Скорупського (Макса) допомагають з’ясувати, яким був справжній зв’язок між ОУН(б) і відділами УПА, а також те, хто був справжнім ініціатором багатьох акцій українських повстанців, у т.ч. й тих, що спрямовувалися проти поляків.

Він про це писав: “Хоч бандерівці й заявляли, що УПА надпартійна, проте, в перший період [...] нею цілковито керувала ОУН Бандери. Тому населення так і називало партизанів бандерівцями, хоч з переконання вони бандерівцями не були. У відділах УПА були наставлені “політруки” й уповноважені Служби Безпеки. Їхній вплив був такий великий, що часто військовий ступінь чи функції у відділах залежали від “політруків”. У відділі першою особою був партійний підпоручник. Районовий ОУН Бандери мав право наказати сотенному, що знаходився на його терені, якусь акцію. Тут часто доходило до непорозумінь, бо одночасно сотенний міг мати інший наказ від зверхника УПА. В міру поповнення рядів УПА неорганізованими, УПА набирала щораз більше характеру всенаціональної української армії. Партія чимдалі тратила поводи, СБ не могла схопити цілості в свої руки. Між старшинами і вояками УПА та СБ згодом витворився великий антагонізм.”⁴⁵

У спогадах представників інших українських самостійницьких рухів і військових формувань (бульбівців, мельниківців), що діяли, зокрема, на Волині (Т.Бульба-Боровець⁴⁶, К.Гірняк⁴⁷, Г.Стецюк⁴⁸, М.Подворняк⁴⁹, П.Балей⁵⁰, М. Куделя⁵¹ та ін.), чимало місця присвячено саме “українсько-польській різанині”, а також з’ясуванню того, яку відповідальність за неї несла кожна із сторін.

Змальовуючи картину тих жахливих подій, М.Подворняк, зокрема, написав: “У німецькій поліції, яка прийшла на місце української, було багато поляків і всі вони були не місцеві, але привезені до нас десь з глибокої Польщі. Вони з великою жорстокістю нищили українське населення. Коли німці послали їх спалити одне українське село, то вони палили п’ять-шість. Доходили також до нас чутки, що на українських землях за Бугом, в так званому Генерал-Губернаторстві, польська партизанка жахливо переслідує наш народ. Невідомо, чи ті чутки були правдиві, Але вони запалювали наших людей ненавистю до поляків. Розуміється, що в усьому цьому була німецька рука, а може й рука більшовиків, щоб звести ті обидва поневолені народи до взаємної боротьби. Тому німці в Генерал-Губернаторстві тримали українську поліцію для втихомирення польських повстанців, а на Волинь прислали поляків. І розпалилася між поляками і українцями нікому не потрібна братовбивча боротьба [...]. Про всі події на Грубешівщині довідалися українські повстанці на Волині і з такою самою жорстокістю відплатили полякам за кров своїх братів. Не було в людей тоді жодного милосердя, не було найменшої іскри сумління, бо з людей стали звірі [...]”⁵².

Із загального протиборства між українцями і поляками більшість щойно згаданих авторів виокремлювали також внутрішню боротьбу в самому українському середовищі, що, на їхню думку, була розв’язана бандерівською спецслужбою і значною мірою перетворила національно-визвольні змагання за Україну на громадянську війну. Про це у мемуарах писали, наприклад, Г.Стецюк, М.Подворняк, і особливо багато місця цій проблемі приділив у своїх спогадах активний учасник цих змагань на Волині Микола Куделя.

При тому останній не переносив практику згаданих спецслужб на цілий український повстанський рух. “Я прошу, благаю тих добродіїв, які будуть читати ці рядки спомину, нехай не подумают мене обвинувачувати у неприхильності чи ворожнечі до вояків-повстанців, які були у Бандерівській Повстанській Армії (БПА) – вони для мене святі. Їх безсмертні, героїчні подвиги у безвиглядних боях були такими, яким не може рівнятися жодна нація”, – підкреслював автор⁵³.

З мемуарної літератури, що її авторами були учасники польського повстанського руху, а нерідко й українсько-польського протиборства в Західній Україні в роки війни, варто скористатися працями М.Фіялки⁵⁴, Г. Цибульського⁵⁵, В.Кобилянського⁵⁶, Я.Гофмана⁵⁷, А.Оліви⁵⁸, В.Романовського⁵⁹, Т.Штумберк-Рихтера⁶⁰, В.Пеховської⁶¹, С.Пемпеля⁶² та ін.

Не повинна залишитися, зокрема, не поміченою думка Ст. Вронського, висловлена ним у передмові до 1-го видання 1966 р. (хоча вже з’явилося 5-те видання 1990 р.) книжки спогадів “Червоні ночі”

керівника однієї з найбільших і найвідоміших польських баз самооборони на Волині у поселенні Пшебраже Г.Цибульського, що стосується самої суті теми: “Якби в оглядовому часі не існувало програми та дій АК, що мали своєю метою повернення цих земель до Польщі; лише пам’ять про національне гноблення у міжвоєнний період, навіть враховуючи зусилля гітлерівців, не була б у стані викликати таку масову різанину польської людності, здійснювану фанатичною націоналістичною стихією”. Ст.Вронському належить і цікава стаття про суспільно-економічні відносини на Волині напередодні Другої світової війни⁶³.

З радянської мемуаристики варто залучити до дослідження насамперед книжки спогадів командувачів радянськими й польсько-радянськими партизанськими загонами, що діяли в західноукраїнському регіоні в роки війни - Д.Медведева⁶⁴, М.Наумова⁶⁵, М.Прокоп'юка⁶⁶, О.Федорова⁶⁷, Ю.Собесяка⁶⁸ та ін. Останні чимало уваги присвятили питанням взаємин радянських партизанів з місцевою українською і польською людністю, а також оборони поляків під час нападів на них формувань УПА.

Корисними для знайомства із загальними проблемами війни 1939-1945 рр., а також зі становищем у ній українського і польського народів можуть виявитися різнопланові за характером, підготовлені в різні роки праці вітчизняних і зарубіжних авторів К.Паньківського⁶⁹, І.Кедрина⁷⁰, У.Самчука⁷¹, Ю.Гарлінського⁷², Ч.Лучака⁷³, Ч.Бжози⁷⁴ та ін. Не можна також обійтися без деяких довідкових видань⁷⁵.

¹ Archiwum Akt Nowych (далі – AAN). – Oddział 6 w Warszawie. – Zespół Lwowski. – Oddział Polskiego Komitetu Opiekuńczego. – Sygn. 46; Zespół Sronnictwo Ludowe. – Sygn. 200; Zespół Batalione Chłopskie. – Sygn. 201; Zespół Delegatura Rządu RP na Kraj. – Sygn. 202; Zespół Armia Krajowa. – Sygn. 203; Zespół Narodowe Siły Zbrojne. – Sygn. 207; Zespół Materiały okupanta. – Sygn. 214.

² Materiały i Dokumenty Archiwum Wojskowego Instytutu Historycznego (далі – MID WIH) w Rembertowie. – Zespół Armia Krajowa. – Komenda Główna. – Sygn. III/21; Komenda Obszaru Lwów. – Sygn. III/33; Relacje i wspomnienia: Referaty, recenzje, opracowania. – Sygn. III/49-50; Zespół Polskie ludowe formacje partyzanckie powstałe na terenie Związku Radzieckiego. – Relacje i wspomnienia. – Sygn. III/51-52; Zespół Bataliony Chłopskie. – Dokumenty. – Relacje i wspomnienia: Referaty, recenzje, opracowania. – Sygn. III/56-58; Zespół Narodowe Siły Zbrojne. – Dokumenty. – Sygn. III/71; Zespół Delegatura Rządu Londyńskiego. – Sygn. III/113; Zespół Wolność i Niezawisłość. – Dokumenty. – Sygn. III/113; Zespół UPA. – Dokumentacja. – Sygn. III/122.

³ Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego (далі – ZHRL) w Warszawie. – Zespół Centralne kierownictwo ruchu ludowego “Roch”. – Sygn. 1-44; Zespół

- Bataliony Chłopskie. - Komenda Główna BCh. - Sygn. 1-18; Zespół Relacje BCh. - Okręg VIII - Wołyń. - Sygn. R-VIII; Okręg IX - Lwów. - Sygn. R-IX; Archiwum prof. St. Kota. - Zespół Ukraina w czasie II wojny światowej. - Sygn. 394-410.
- ⁴ *Боляновський А.* Дивізія "Галичина": Історія. - Львів, 2000. - 528 с.
- ⁵ AAN. - Zespół Delegatura Rządu RP na Kraj. - Departament Spraw Wewnętrznych. - Biuro Wschodnie. - Informacja o akcji na Hutę Pieniacką z marca 1944 r. - Sygn. 202/II/73. - K. 89.
- ⁶ Wykaz postępowań karnych w sprawach polsko-ukrańskich prowadzonych przez oddziały komisje ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. - 2001. - Nr. 8. - S. 16.
- ⁷ Archiwum Wschodni. - Ośrodek Karta w Warszawie. - Kopie akt ze zbiorów Hoover Institution on War, Revolution and Peace w Stanford (Ambasada RP w ZSRS, Anders Collection, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji (HIMID) - część zawierająca zbiór relacji i opracowań powiatowych dotyczących sowieckiej okupacji wschodnich obszarów Polski.
- ⁸ Centralne Archiwum Wojskowe (dalej - CAW) w Rembertowie. - Zespół akt oddziału VI Sztabu Głównego Naczelnego Wodza. - Sygn. 195, 201, 383, 390, 403, 407, 415.
- ⁹ Gabinet Rękopisów biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. - Raporty i sprawozdania okresowe do Pana Wołyńskiego Delegata Rządu. - Sygn. 2131 (3312).
- ¹⁰ Studium Polski Podziemnej (SPP) w Londynie. - Opracowanie *L. Kliszewicza* „Placówki wojskowej łączności między Krajem a Centralą w Paryżu i w Londynie w latach 1939-1945”. - Sygn. 6209/a, 6317/2, 6317/3.
- ¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (dalej - ЦДАВО) у Києві. - Крайовий провід ОУН на західних українських землях. - Політична реферантура. - Ф. 3833.
- ¹² ЦДАВО. - З'єднання Української повстанської армії "УПА-Північ". - Ф. 3838.
- ¹³ Там само. - Українська добровольча стрілецька дивізія СС-"Галичина". - Ф. 3971.
- ¹⁴ Там само. - Колекція трофейних документів про співробітництво українських націоналістів та керівництва УПА з німецько-фашистськими окупантами. - Ф. 4628.
- ¹⁵ Там само. - Донесение командующему полицией безопасности и СД в Генерал-Губернаторстве оберфюреру СС и полковнику полиции Биркампу от 13 марта 1944 г. о контактах с представителем центрального руководства бандеровской группы ОУН Герасимовским. - Ф. 4628. - Оп. 1. - Спр. 10. - Арк. 170-179.
- ¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (dalej - ЦДАГО) у Києві. - Центральний комітет Компартії України. - Ф. 1; Колекція документів з історії Компартії України (Велика Вітчизняна війна). - Ф. 57; Український штаб партизанського руху. - Ф. 62.

- ¹⁷ Державний архів Тернопільської області (ДАТО). – Армія Крайова. – Ф. F 3445.
- ¹⁸ Державний архів Волинської області (ДАВО). – Партизанський рух. – Ф. П/597.
- ¹⁹ Державний архів Рівненської області (ДАРО). – Колекція документів ОУН і УПА, що діяли на території Рівненської області. – Ф. Р-30.
- ²⁰ Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ) у Києві. – Діяльність оперативно-чекістських груп НКВС у західних областях України, 1939-1940. – Ф. 16.
- ²¹ Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. – Londyn: Studium Polsk Podziemnej, 1970. – Т. 1: wrzesień 1939 – czerwiec 1941. – 584 s.; 1973. – Т. 2: czerwiec 1941 – kwiecień 1943. – 554 s.; 1976. – Т. 3: kwiecień 1943 – lipiec 1944. – 627 s.; 1977. – Т. 4: lipiec 1944 – październik 1944. – 470 s.; 1981. – Т. 5: październik 1944 – lipiec 1945. – 534 s.; 1989. – Т. 6: Uzupełnienia. – 524 s.
- ²² Літопис Української Повстанської Армії. В 28 т. – Торонто: Літопис УПА, 1989. – Т. 1: Волинь і Полісся: німецька окупація. – Кн. 1: Початки УПА: Докум. і матеріали / Відп. ред. *Є. Штендера*. 3-тє, виправлене видання. – 256 с.; 1985. – Т. 2: Волинь і Полісся: німецька окупація. – Кн. 2: Початки УПА: Докум. і матеріали / Відп. ред. *Є. Штендера*. 2-ге, виправлене вид. – 256 с.; 1984. – Т. 5: Волинь і Полісся: німецька окупація. – Кн. 3: Спомини учасників / Відп. ред. *Є. Штендера* і *П. Потічний*. – 310 с.
- ²³ Там само. – Т. 6.: УПА в світлі німецьких документів. – Кн. 1: 1942 – червень 1944 / Упор. *Т. Гунчак*; Відп. ред. *Є. Штендера*; Співред. *П. Потічний*. – 256 с.; 1983. – Т. 7: УПА в світлі німецьких документів. – Кн. 2: червень 1944 – квітень 1945 / Упор. *Т. Гунчак*; Відп. ред. *Є. Штендера*; Співред. *П. Потічний*. – 272 с.; 1991. – Т. 21: УПА в світлі німецьких документів. – Кн. 3: червень 1941 – травень 1943 / Відп. ред. *Є. Штендера*; Співред. *П. Потічний*. – 271 с.
- ²⁴ Там само. – 1995. – Т. 24: Ідея і чин: Орган Проводу ОУН, 1942-1946 / Під ред. *Є. Штендера* і *П. Потічного*. – 590 с.
- ²⁵ Літопис УПА: Нова серія. – Київ-Торонто: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 1999. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943-1944. – 784 с.; 2002. – Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943-1959. – Кн. 1: 1943-1945. – 598 с.
- ²⁶ Програмні постанови Організації Українських Націоналістів (ОУН). – Тернопіль: Тернопільська крайова рада Народного Руху України, 1992. – 24 с.; ОУН в світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр.: Зб. докум. – [Б.м.]: Видання закордонних частин ОУН, 1955. – 371 с.
- ²⁷ Українське державотворення: Акт 30 червня 1941: Зб. докум. і матеріалів. – Львів-Київ: Піраміда, 2001. – 557 с.; УПА в світлі документів з боротьби за Українську самостійну Соборну Державу 1942-1950: Бойові дії УПА за 1943-1959 рр.: Зб. докум. – Ч. 2. – Лондон: Видання закордонних частин ОУН, 1960. – 446 с.

- ²⁸ Dokumenty on Polish-Soviet relations 1918-1943. – Washington: Polish Embassy in Washington, 1948. – 252 p.
- ²⁹ Оглашению подлежит: СССР – Германия в 1939-1941 гг.: Докум. и материалы. – Москва, Наука, 1991. – 366 с.
- ³⁰ Official documents concerning Polish-German and Polish-Soviet relations: Washington: Published by Authority of the Polish Government by Roy-Publishers, 1948. – 222 p.
- ³¹ Нюрнбергский процесс: против войны и фашизма / Под ред. *И.А. Ледях* и *И.И. Лукашука*. – Москва: Институт государства и права РАН, Ратгерский университет (США), 1995. – 264 с.
- ³² Програмні постанови Організації Українських Націоналістів (ОУН). – С. 12.
- ³³ Часописи: *Zemie Wschodnie Rzeczypospolitej*. - 1942-1944; *Rzeczpospolita Polska*. - 1941-1945; *Nasze Ziemie Wschodnie*. - 1943-1944; *Biuletyn Ziemi Czerwieńskiej*. - 1941-1944; *Głos polsko-ukraiński*. - 1944; *Myśl Państwowa*. - 1942-1944; Львівські вісті: Щоденник для дистрикту Галичина. - 1941-1944; Українські щоденні вісті: Орган управи м. Львова. - 1941; Краківські вісті: Тижневик / Ред. *М. Хом'як*. - 1940-1943; Краківські вісті: Український щоденник Генерал-Губернаторства. - 1940-1945; Волинь: Часопис для Волині / Ред. *С. Скрипник*, *А. Місечко*. - 1941-1943; Холмська земля. - 1943-1944.
- ³⁴ *Biuletyn Ziemi Czerwieńskiej*. – 1943. – 8 sierpnia (Nr. 19). – S. 1.
- ³⁵ Там само. – 1944. – 13 lutego (Nr. 6). – S. 2.
- ³⁶ Там само. – 26 marca (Nr. 12). – S. 8.
- ³⁷ Краківські вісті: Тижневик. – 1941. – 13 лип. (№ 28). – С. 6.
- ³⁸ Там само. – 19 жовт. (№ 42). – С. 4-5.
- ³⁹ Краківські вісті: Український щоденник Генерал-Губернаторства. – 1943. – 12 серп. – С. 1.
- ⁴⁰ *Скорупський М.* Туди де бій за волю. – Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1992. – 352 с.
- ⁴¹ *Шумук Д.* За східним обрієм. – Париж-Балтимор: Смолоскип ім. В.Симоненка, 1974. – 448 с.
- ⁴² *Щеглюк В.* "...Як роса на сонці": Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів діяча ОУН-УПА *Л.С. Павличина*. – Львів, 1992. – 158 с.
- ⁴³ *Данилюк М.* Повстанський записник. – Нью Йорк - Джерсі Сіті: Свобода, 1968. – 288 с.
- ⁴⁴ *Гордієнко М.* З волинських і поліських рейдів УПА. – Торонто: Тов-во колишніх вояків УПА в Канаді і США, 1959. – 160 с.
- ⁴⁵ *Скорупський М.* Туди де бій за волю. – С. 146-147.
- ⁴⁶ *Бульба-Боровець Тарас, отаман.* Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху: Спогади. – Київ-Торонто-Нью Йорк: Фондація ім. О. Ольжича, Фондація ім. С. Петлюри, 1996. – 270 с.
- ⁴⁷ *Гірняк К.* Український Легіон Самооборони: Причини до історії. – Торонто, 1977. – 56 с.

- ⁴⁸ *Стецюк Г.* Непоставлений пам'ятник: Спогади. – Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1988. – 155 с.
- ⁴⁹ *Подворняк М.* Вітер з Волині: Спогади. – Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1981. – 242 с.
- ⁵⁰ *Балей П.* Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. – Лас Вегас, 1997. – 245 с.
- ⁵¹ *Куделя М.М.* Кризь бурі лихоліть: Спогади. – Міннеаполіс: Стир, 1999. – 117 с.; *його ж.* Кобзар у моєму житті: Автобіографічний нарис. – Луцьк: Ініціал, 1992. – 220 с.
- ⁵² *Подворняк М.* Вказ. пр. – С. 175-176.
- ⁵³ *Куделя М.* Кобзар у моєму житті. – С. 78.
- ⁵⁴ *Fijałka M.* Wołyńska dywizja piechoty AK. – Warszawa: Pax, 1986. – 226 s.
- ⁵⁵ *Sybulski H.* Czerwone noce. – Warszawa: Bellona, 1990. – 373 s.
- ⁵⁶ *Kobylański W.* W sporach trzech wrogów. – Chicago: Wici, 1988. – 250 s.
- ⁵⁷ *Hoffman J.* Początki konspiracji na Wołyniu // *Kultura (Paryż)*. – Nr. 10. – S. 112-124.
- ⁵⁸ *Oliwa A.* Gdy poświęcono noże. – Opole: Opolskie towarzystwo kulturalno-oświatowe, 1973. – 141 s.
- ⁵⁹ *Romanowski W.* Kainowe dni. - Warszawa: Instytut wydaw. Zw. Zawod., 1990. – 260 s.
- ⁶⁰ *Sztumberk-Rychter T.* Artylerzysta piechurzem. – Warszawa: Pax, 1967. – 238 s.
- ⁶¹ *Piechowska W.* Początki ZWZ-AK we Lwowie // *Więź*. – 1988. – Nr. 6. – S. 11-123.
- ⁶² *Petpel S.* Pod znakiem Lwa i Syreny. – Warszawa: Rytm, 1989. – 210 s.
- ⁶³ *Вронский Ст.* Суспільно-економічні відносини на Волині напередодні Другої світової війни // *Укр. істор. журн.* – 1964. - № 6. - С. 62-69.
- ⁶⁴ *Медведев Д.* Сильные духом. – Москва: Воениздат, 1955. – 491 с.
- ⁶⁵ *Наумов М.* Західний рейд. – Київ: Рад. письменник, 1969. – 278 с.
- ⁶⁶ *Прокопюк Н.* В боевом содружестве с патриотами Польши. – Москва: Воениздат, 1959. – 350 с.
- ⁶⁷ *Федоров О.* Остання зима. – Київ: Політвидав України, 1982. – 328 с.
- ⁶⁸ *Собесьяк Ю., Єгоров Р.* Земля горить. – Київ: Дніпро, 1965. – 364 с.; *їх же.* Бур'яни. – Київ: Дніпро, 1967. – 272 с.
- ⁶⁹ *Паньківський К.* Роки німецької окупації (1941-1944). - Нью Йорк-Торонто, 1965. – 480 с.
- ⁷⁰ *Кедрин І.* Причини упадку Польщі. – Краків, 1940. – 298 с.; *його ж.* Життя, події, люди: Спомини і коментарі. – Нью Йорк: Червона калина, 1976. – 724 с.
- ⁷¹ *Самчук У.* На білому коні. – Нью Йорк-Мюнхен, 1965. – 234 с.
- ⁷² *Garliński S.* Polska w drugiej wojnie światowej. – Warszawa: Bellona, 1994. – 388 s.
- ⁷³ *Łuczak Cz.* Polska i polacy w drugiej wojnie światowej. – Poznań: UAM, 1993. – 715 s.
- ⁷⁴ *Brzoza Cz.* Polska w czasach niepodległości i drugiej wojny światowej (1918-1945). – Kraków: Oficyna wydawnicza, 2001. – 424 s.

- ⁷⁵ *Hary M., Ślusarska S. Armia Krajowa. 1939-1945.: Bibliografia selektywna.* – Warszawa: WIH, 1992. – 115 s.; *Szmyd Z. Armia Krajowa w piśmiennictwie na obczyźnie 1939-1990: Wybór.* – Warszawa: WIH, 1992. – 200 s.; *Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України.* – Вип. 1: Анотований покажчик фондів УПА (1942-1946). – Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. – 60 с.; Там само. – Вип. 2: Анотований покажчик фондів партійних органів УРСР, в яких відбулася боротьба з УПА. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. – 48 с.

Богдан Заброварний (Луцьк)

ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ІЗ ЗАКЕРЗОННЯ в 1944-1947 роках

У багатоміліардній історії 2-х слов'янських народів – українського й польського – є чимало прикладів дружби, взаєморозуміння та співробітництва. Україна і Польща мають не лише спільний кордон, а й багату тисячолітню історію. В їх спільному минулому є яскраві факти взаємозбагачення культур, братерства по зброї.

Проте історична пам'ять закарбувала й трагічні сюжети, до яких належать і військове протистояння, і прояви антиукраїнської політики, і переслідування польського народу в часи сталінських репресій. Окремою сторінкою є депортаційні акти комуністичних режимів СРСР і ПНР щодо українського й польського народів у 1944-1947-х рр.

Перше ніж перейти до розгляду питання підготовки й проведення депортаційних акцій та їх наслідків, коротко зазначимо, як до цього ставились окремі керівні особи великих держав – переможці в Другій світовій війні. Так, В.Черчіль у листі до Сталіна від 20 лютого 1944 р. писав, що польсько-радянську територіальну угоду, котра повинна бути складовою частиною загального територіального регулювання в Європі, може бути формально узгоджено й ратифіковано тільки тоді, коли держави-переможці зберуться за столом у момент розробки умов перемир'я чи миру, і що тільки тоді буде “узгоджено процедуру обміну населенням між Польщею та Радянським Союзом”¹.

Не менш важливо й те, що, вирішуючи депортаційні питання, долею приречених народів керівництво не цікавилось. Виступаючи в англійському парламенті, В.Черчіль заявив, що депортація з обох сторін радянсько-польського кордону відбудеться, але його не турбують ані масштаби депортації, ані становище цього населення і, на